

Валентин Мороз
ШЕСТИДЕСЯТІ РОКИ В УКРАЇНІ

«Спостерігачеві, що відвідав Україну з короткою візитом, може видатися, що там зовсім відсутні будь-які вияви національного руху або національних вимог українського народу. Фактично ж на протязі уже 60 років точиться майже непомітна, але вперта й кривава боротьба між совітським режимом і національною свідомістю Українців.

Змушений відступ української мови не означає відступу української національної свідомості. Незважаючи на всі переслідування, масові вияви національної свідомості і певний ренесанс національної культури відбувається негайно і кожного разу, коли в результаті тих чи інших політичних змін трохи зменшується терористичний тиск з боку режиму» [1].

Так характеризує сучасну українську ситуацію дослідник теми, яка є ключем до зрозуміння цієї ситуації: українська проблема і Росія. Українська ситуація є компонентом імперської ситуації. Усі процеси на Україні – соціальні, економічні, культурні, духовні – протікають, у формах, породжених або тиском імперських тенденцій, або спротивом цим тенденціям. По суті Україна штучно відтята од будь-яких світових впливів, як позитивних, так і негативних. Це дає відчутний результат у кількох аспектах. З одного Українець сформований по-російському, і навіть антиросійські (антиімперські фактично) протести здебільшого мають, так би мовити, російську, «чековсько-достоєвську» логіку. Досить простудіювати чималий самвидав Олесь Бердника [2]. По-друге, через штучну відрубаність од світових впливів Українець просто не може виробити позиції стосовно певних світових явищ. Наприклад, українець не може відчутти й збагнути таке явище, як, скажімо, американський культурний імперіялізм, що породив уже поважний спротив у цілому світі. По-третє, результат позитивний. Штучна стиснутість українського інтелекту межами імперського кордону виробила в нього могутню пружність і відпорність до всього російського та гостре відчуття й розуміння суті російсько-імперської системи. Це породило низку шедеврів, які ще не оцінені належно, але які послужать напевно наступним поколінням як незамінний матеріал

для розуміння Росії, і в першу чергу – механізму русифікації. Маємо на увазі перш за все «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби [3], «Собор у ристуванні» Євгена Сверстюка [4], «Лихо з розуму» В'ячеслава Чорновола [5]; список можна продовжити.

Перед дослідником даної теми «Шестидесятих років в Україні» постають дві труднощі. Перша з них – загальна, типова для починань даного типу. Йдеться про першопочаток. По суті все, написане до цього часу про українські 60-і роки, є полемікою або журналізмом, або просто збірками документів. «У цій передмові ми не робили спроб і не мали наміру аналізувати матеріали і документи. ... Нашим завданням було зібрати цей матеріал і довести його до відома громадськості» [6], – пише Осип Зінкевич у передмові до збірки матеріалів Української Гельсінкської Групи. Позиція дуже типова. Від аналізу поки що утримуються. (Маємо на увазі аналіз базово-історичну. Бо кон'юнктурно-політичних не бракує, але в даному випадку вони не беруться до уваги).

Історичного дослідження на цю тему ще не було, і не могло бути. Лише тепер, у кінці 80-х років, це стає можливим. І справа не лише у майже 20-річній дистанції, яка дає вже можливість глянути на події 60-х років як на історію. Головна причина – в тому, що 60-і роки закінчились як етап великими «різдвяними» арештами 1972 року. Тому на цю епоху вже можна глянути збоку як на цілість. 70-і роки, що були періодом історичного спаду української активності, мають власне обличчя, і включати їх до даної теми було б помилкою. 70-і роки дали в Україні таку цікаву форму активності, як Українська Гельсінкська Група і гельсінкський рух в цілому. Це явище вже має численну літературу. В основному-то публікації документів; найповнішою збіркою є «Українська Гельсінкська Група. 1978–1982. Документи і матеріали» [7]. Хоч 70-і роки й український гельсінкський рух не входять хронологічно до розглядуваної теми, проте матеріали гельсінкського руху фігуруватимуть у даному дослідженні постійно. Справа в тому, що деякі тенденції 60-х років оформились остаточно саме в документах гельсінкського руху, хоч у 70-і роки вони вже себе вичерпали і по суті належали до минулої епохи.

«Історичний маятник» України, пройшовши глибокий «низ» у 50-і роки, після закінчення бурхливої епопеї УПА, знову виніс хвилю нашого відродження високо вгору у 60-і роки. Як у кожному періоді піднесення, «джерельність» української духовності була в ці роки на

диво врожайною, і дала вагомий внесок не лише в літературу та мистецтво, але також до скарбниці української спадщини в усіх її аспектах. У 70-і роки, в умовах спаду, ця видайність різко знижується. Маємо на увазі оригінальні, чисто українські явища і концепції, породжені власним ґрунтом. Гельсінкський рух на Україні був відблиском загальносвітової тенденції, породженої епохою «детанту». Московське дитя, викупане у московських водах і оповите у московські пелюшки, зробило раптом неочікуваний вибрик: почало бити власних батьків. Те, що було задумане як диверсія на експорт, проти Заходу, несподівано принесло проблеми у внутрішньо-імперське життя. Характерним у цьому відношенні є багатючий самвидав Миколи Руденка. Коли уважно порівняти його з яскравими іменами 60-х років, то стає помітною кардинальна різниця в одному фундаментальному аспекті. У 60-і роки навіть найменш професійні, перші автори – Порхун, наприклад, виробили українським стиль, різко відмінний од московського, «загальнодемократичного» способу полемізування. У Руденка ж блискучий стиль, глибина і виразна національна свідомість висловлені у рамках принесених тенденцій. Наприклад, його «Економічні монолози» – це переспів відомої теорії Франсуа Кене [8]. Так буває завжди: в епоху спаду видайність власних джерел закривається, щоб назбирати нові ресурси для майбутнього вибуху.

Тенденції 80-х років, що почалися пострілами Бориса Терелі, 10 червня 1982 року [9], розвинулися у двох напрямках. По-перше, пожвавив свою діяльність підпільний Український Національний Фронт, заснований ще у 60-і роки [10].

По-друге, на Україні з'явився в карпатському регіоні специфічний рух, що показує виразну тенденцію стати масовим. Це зовсім нова форма національного спротиву на платформі вимог легалізації Української Греко-Католицької Церкви. В усякому разі, випадків відмови од світських паспортів на знак протесту проти церковної політики влади є вже не менше тисячі [11] – явний доказ, що тенденція має нахил стати масовою. Тісно з цим пов'язане питання покутників – особливої релігійної групи, що поклала в основу своєї доктрини концепцію українського месіанізму [12].

Впадає в очі новий «поворот до джерел» у 80-і роки. Обидві названі тенденції мають виразне національне обличчя і не є копіюванням чужих моделей. Тяга по підпільно-партизанської діяльності УНФ завжди була притаманна Українцеві карпатського

регіону; греко-католицька церква теж є унікальним, чисто українським феноменом у церковному житті. Характерно, що католицька ідея Йосипа Терелі та його товаришів з «Ініціативної групи захисту прав віруючих та Церкви на Україні» наскрізь пронизана українством. Досить навести один уривок з «Хроніки Католицької Церкви на Україні»: «Українці! Пам'ятайте, що є вірниці та вірники, що до скону вірні, нашій католицькій Церкві, Україні – моліться, моліться кождодневно, повсякчас – Бог прийде на допомогу розп'ятій Україні, не марні сльози і кров невинно убієнних, замордованих по тюрмах та таборах за віру та Україну!» [13].

Поки що годі глянути «збоку» на цей новий етап української активності: він ще не закінчився. По суті можна лише говорити про початок нового піднесення після спаду 70-х років. Піднесення це не є ще виразним; по суті маємо право говорити про «хворе світання», а не про нову хвилю як матеріал для дослідника.

Отже, перша трудність для дослідника таких тем, як 60-і роки, хронологічно ще недосить віддалених від сьогодення – це не сформованість корпусу джерел. Історичні дослідження кожної теми починаються, власне, з того моменту, коли «канонізується» певне число, певний тип джерел, що є загальноприйнятою базою для студій. Річ ясна, що до цього кола постійно додаються нові назви. Але то вже на базі певного критерію. На початку ж трудність у тому, що критерію не існує, отже – вагоме і маловагоме часто видаються «однаковими на зріст». Оминути цю проблему неможливо. Дослідник таких свіжих тем завжди мусить бути вибірковим у підході до джерел. І справа зовсім не в тенденційності оцінки чи в суб'єктивності смаків хоч і це – річ природна для дослідника, який був одночасно очевидцем, а то й учасником подій. Навіть при найоб'єктивнішій оцінці, перший дослідник все ж мусить віддати перевагу одним джерелам, автоматично відсуваючи в тінь інші. Лише після появи таких перших досліджень стає видимою загальна панорама теми і наступні завдання дослідників. І найголовніше – стають видимими прогалини та недоліки, які необхідно заповнити і виправити.

З огляду на вищесказані причини автор не претендує ані на повноту охоплення теми, ані на повноту у використанні джерел. Зрештою, про яку повноту можна говорити, коли основні джерела ще знаходяться у закритих архівах КДБ. Автор намагався охопити всі аспекти й тенденції, наскільки це можливо на даному етапі

розробленості теми. Тому автор буде вдячний як за вказівки стосовно невикористаних джерел і публікацій, так і за критику з приводу висвітлення тих чи інших тенденцій.

Друга трудність у дослідженні даної теми – специфічна, і торкається лише її. Для широкого світу тема «хрущовської відлиги» та процесів, пов'язаних з нею, подана певними чинниками як тема боротьби за людські права. Навіть тепер, у 80-і роки, фрази типу «борець за національні права України» або «український політичний в'язень» автоматично перекладаються західним інтелектуалом як «Human Rights activist» і з цим доводиться боротись на кожному кроці. Human Rights – ця формула більш прийнятна для тих колоніально-імперіальних сил світу, які ворогом число один вважають національні рухи. А проте реальним є той факт, що 60-і роки у СРСР – це вибух національно-визвольної активності у першу чергу. Починаючи з віршів, якими заявив про себе Самвидав: «Україно! Ти моя молитва!», і кінчаючи теоретично-оглядовими працями, у центрі уваги завжди ставили національне питання. Найголовніший, підсумовуючий твір 60-х років не лише українських має вимовну назву: «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Винятком були лише властиво-російські тенденції. Тут переважав інтерес до загально-гуманітарних «загальнодемократичних» тем.

Але навіть і російське шестидесятництво зродило помітну націоналістичну літературу, що в центр уваги ставить національне питання. Для прикладу досить навести «Маніфест російських патріотів», виданий «групою Фетісова». У ньому пишеться: «Для нас нація первинна, а все інше - похідне від неї. Нація для нас – не лише біологічний різновид, а й особлива духовна спільнота, своєрідність якої має глибокий містичний сенс. Національне питання – головне питання сучасності, але для прихильників егалітарних вчень воно ніколи не буде головним і ніколи не буде ними правильно усвідомлене.

Які основні ознаки нації? По-перше – расовий тип. Людина може змінити мову, релігію, але вилізти з власної шкіри нездатна. Часто кивають на змішаність сучасних рас, одні з підтримкою, інші – з жахом. При цьому забувають, що змішування само по собі не обов'язково призводить до появи гібридних типів: риси однієї з ліній можуть цілковито переважати серед нащадків. Расовий тип визначає психологічну будову, що тут її розуміємо дуже широко, не лише як темперамент, а й як здатність до суспільних зв'язків певного типу.

Національне питання сьогодні – проблема не лише країн, що розвиваються. З ним стикаються й такі високорозвинені країни, як Англія, Канада, Бельгія, і навіть вихвалена всерйовна демократія не знає, як кого розв'язати. Особливо скомплікованим є національне питання в нашій країні» [15].

Отже, тенденції, що відводили національному питанню другорядне місце, склали незначну меншість у 60-і роки. Проте саме вони були рекламовані перед світом у першу чергу, і стали найбільш відомими, наприклад, т.зв. легалістичний напрям Сахарова. Праці, що трактують 60-і роки як «Весну Народів», тобто вибух національної активності, поки що складають меншість у літературі на цю тему, хоч на світовому ринку є вже вагомі публікації [16]. Найперспективнішою і найбільш прийнятною для Заходу є тенденція поєднання проблеми людських прав з проблемою національно-визвольної боротьби. У цьому напрямі робляться перші кроки, як правило нелегкі, бо центри світової історичної науки перебувають у центрах старих колоніальних імперій, підсвідома симпатія яких завжди є на боці Москви, – навіть у тому випадку, коли московський експансіонізм є безпосередньою погрозою дряхліючим центрам колишньої сили.

Часто говорять про нерозуміння специфіки національного питання певними світовими або дисидентсько-російськими чинниками. Без сумніву, для того, чия нація не є на колоніальному становищі або була десь ще у Х сторіччі, важко збагнути і відчутти, за що, бореться Левко Лук'яненко і які ресурси дають йому силу витримувати майже 30-літню тюрму. Проте було б помилкою перебільшувати роль цього нерозуміння. Ось як оцінює сучасний російський автор національне питання в сучасній Російській імперії.

«В засобах і методах для досягнення уніфікації більшовики, під впливом Леніна, виявили значно більше гнучкості, ніж царський уряд. В той час як останній стояв на точці зору заперечення будь-якої культурно-національної самобутності, переслідував кожний її прояв, шляхом заборони публічного вживання місцевих мов і затримки адміністративними засобами розвитку місцевих культур, більшовики йдуть до тієї ж мети обхідними, значно ефективнішими шляхами. Вони не тільки дозволили і навіть зробили обов'язковим вживання: національних мов, але й дали неросійським провінціям назви союзних республік і т.д. Одночасно вони створили такі умови, що ці «добродійства» виявились фіктивними. Новостворені держави

шляхом скомплікованої партійно-адміністративної механіки безконтрольно керуються з центру, права їхніх урядів в деяких питаннях є не набагато ширшими за права обласних і губернських земств при царях, а в деяких випадках навіть вужчими. В цілому, якщо взяти до уваги соціалізацію та централізацію господарської діяльності, то можна сказати, що земства Олександра II давали областям більше волі й адміністративної, ініціативи ніж ті обласні управління, які тепер в СРСР називаються урядами союзних республік.

Ще більше це стосується автономних республік та областей. Там справа часто зводиться до простого перейменування відповідних районів або району на автономну республіку або область, без жодної зміни їхньої адміністративної системи і без різниці в адміністративній практиці між ними та сусідніми не національними районами.

Відносно ж національних мов, то вони дозволені й узаконені, але разом з тим створено такі умови, що ці мови виявились зовсім зайвими і публічне їх вживання виявилось незручним, а при деяких обставинах навіть небезпечним. Кожний культурний громадянин будь-якої союзної чи автономної республіки не поспішає маніфестувати свою симпатію до місцевої мови, бо знає, що це може відбитись на його кар'єрі і його навіть можуть звинувачувати за буржуазний націоналізм та заставити признатись до якогось іншого злочину, не зв'язаного із вживанням національної мови; це закінчується покаранням. Більшість культурних громадян всіх неросійських областей, турбуючись про спокійніше майбутнє своїх дітей, воліє віддавати їх до російських шкіл.

Після кривавих оргій Сталіна партія перейшла до нової методи: денационалізації шляхом масових переселень і розселень. Із союзних республік, не виключаючи й російську частину РСФСР, населення заохочують до виїзду в азійські області держави, а звідти спрямовують такий самий потік тубільців в індустриальні центри Європейської Росії. Без сумніву, ця метода дає певні позитивні результати, але всі симптоми вказують на те, що ці результати будуть ненадійними і національне питання не буде вирішене такими методами. Переселенці часто заражаються місцевим патріотизмом, і слабші національності при цьому поповнюються на своїх територіях більш активними і цінними елементами.

Без сумніву, національне питання буде існувати в Росії так довго, доки воно не буде розв'язане у формі надання неросійським

народам широкої свободи національного розвитку, права бути господарем своєї долі, залишаючись в державі, а також широкої участі у використанні багатств їхніх територій. Доки уряд не знайде форми для узгодження справедливих вимог пригноблених націй з інтересами цілості і безпеки держави, Росія завжди буде перебувати під загрозою втрати неросійських колоній, а можливо також і російських областей, як Україна, Білорусь, козачі землі [17].

Як бачимо, автор чудово розуміє всю механіку русифікації. Розуміє також, що комуністична політика є продовженням царської, тільки в більш рафінованій і небезпечній для гноблених націй формі. Хоч Україна і Білорусь – це в нього «російські землі», все ж він чудово розуміє величезний відцентровий потенціал цих націй та його загрозу для імперії. Особливо цінним і цікавим є те, що Росіянин розуміє небезпеку магнетизму місцевих націоналізмів навіть для окремих Росіян. Англієць в Америці став Американцем, і під прапорами Джорджа Вашингтона бився проти Англії. З нашої, української історії можемо навести не один приклад, коли Поляки чи ті, що вважалися Поляками, полонені магнетизмом України, ставали українськими патріотами. Російські автори чудово розуміють також, що кардинальні зміни у СРСР можуть бути спричинені лише національним чинником. Один з них, Ігор Шафаревич, пише: «За тривожної доби клясова ненависть, імовірно, не зможе знову стати тим сірником, який підпалить наш дім. Але національна – напевно зможе. По підземних поштовхах, що їх чутно тепер, можна відчутти, якою руйнівною силою вона здатна стати, якщо вирветься назовні». Найцікавіше в цьому напрямі, мабуть, твердження Солженіцина, який каже: «якби за шкалою 12-бальною землетрусів відзначати напругу національних суперечностей, то в старій Росії це було б десь на балі 2, а нині в СРСР – на балі 10» [19, с. 43].

Національне питання – це ключ до розуміння Російської імперії. «Успадкувавши від Російської імперії розмаїтий національний склад і складні національні проблеми, Радянський Союз протягом всієї його історії намагається вирішити національне питання як найголовніше завдання своєї внутрішньої політики. Якщо слушно, що зовнішня політика – це продовження та функція внутрішньої, то національні проблеми неабияк впливають і на зовнішню політику СРСР. Взагалі, Радянський Союз, його своєрідність, його перспективи та політику годі зрозуміти, не дослідивши національних проблем цієї держави» [20], – каже Ізраїль Клейнер. Ця формула, на жаль, ще не стала на

Заході загально визнаною. Україна, як база імперії, є, звичайно, в центрі усіх тенденцій, зв'язаних з національними проблемами цієї імперії. Тому досвід українських 60-х років повинен бути предметом зацікавлення для кожного, хто студіює ситуацію на сході Європи та перспективи цього шматка земної суші.

Список використаних джерел

1. Литвиненко И. Украинская проблема и Россия // Сучасність. – 1979. – С. 15.;
2. Відкритий лист О. Бердника до президента США Дж. Картера, 17 листопада 1976 р. // Український правозахисник рух. – Торонто-Балтимор: Смолоскип, 1978. – С. 189.;
3. Дзюба Іван. Інтернаціоналізм чи русифікація. – Мюнхен, 1968.;
4. Сверстюк Євген. Собор у риштуванні (Самвидав).;
5. Чорновіл В'ячеслав. Лихо з розуму. – Париж, 1970.;
6. «Українська Гельсінська Група. 1978–1982. Документи і матеріали. – Торонто – Балтимор, 1983.;
7. Там само.;
8. Микола Руденко. Економічні монолози // Сучасність. – 1978. – Ч.12.;
9. В Україні знов починають стріляти // Анабазис. – 1983. – Ч. 13. – С. 5.;
10. Хроніка католицької Церкви на Україні. – Ч. 6. – С. 27.;
11. Там само. – Ч. 4. – С.7.;
12. Стус Василь. З таборового зошита // Сучасність. – 1983. – Ч. 11. – С. 90.;
13. Хроніка католицької Церкви на Україні. – Ч. 6. – С.36.;
14. Анабазис. – 1985. – Ч. 23. – С. 14.;
15. Русская мысль. – Париж, 1971. – 26 листопада.;
16. Nationalism and Human Rights. Edited by Ihor Kamenetsky. Littleton, Colo, 1977. The Decolonisation of the USSR. – Toronto-New York, 1978.;
17. Білопольський А. ССРСР на фоні прошлого Росії. – Вашингтон, 1973. – С. 422–426.;
18. Из-под глыб. – Париж: ІМКА-Пресс, 1975. – С. 113.;
19. Две пресс-конференции. – Париж: ІМКА-Пресс, 1975. – С. 43.;
20. Ізраїль Клейнер. Національні проблеми останньої імперії. – Париж: Перша Українська Друкарня у Франції, 1978. – С.14.